

D. 2507

TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Yılda iki kez yayınlanan ulusal ve uluslar arası hakemli bir dergidir.

MEVLÂNÂ ÖZEL SAYISI

2007/3

KONYA

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MEVLEVİLER

Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu*

Abstract

Mawlawiyya and Baktashiyya have traces of preislamic Central-Asian beliefs in the Turkish religions life. Samâ wich is practiced in both is the new version of an old ancient religious dance (raks).

Girding the Ottoman Sultans is an ancient tradition. Mawlawi Shaykhs' girding the new sultan has given prestige and priority to the Mawlawiyya.

The fact that, Sultan Mahmut II has abolished the Janissary corps in 1826 and established a new army and consequently the Baktashi Convents(Dergâh) has dispersed, has resulted in that the Mawlawiyya has taken its place and occupied the first rank among the sûfi orders. So, the Mawlawiyya has gained power.

As a result of the reformist Sultans' activities and the Tanzimat Movement, Mawlawikhanes have been supported and they have established good relations with the authorities.

The XIX. Century has become the golden-age of the Mawlawiyya.

Türk derviş tarikatları içinde yer alan iki önemli tarikat Bektaşilik ve Mevlevilik, Türk toplum hayatında ve düşüncesinde önemli rol oynamıştır. Mevlevilik daha çok şehir toplumunda ve münevverler arasında yer tutarken, Bektaşilik geniş halk kitleleri içinde benimsenmiştir. Her ikisi de İslam dinî yaşayışının Orta Asya kaynaklı izlerini taşır. Benzerlikler ve ayrışmaların kökenleri üzerinde ayrıca durulabilir. Mevlevilik'te Fars kültüründen etkileşim olduğu halde, Bektaşilik'te Türk vasıfları daha belirgindir. Mevlevilik Sünnî karakter taşıırken Bektaşilik heterodoks zümreler arasında sayılmıştır. Bunun sebebi inanç şartlarından değil, dinî pratiklerden kaynaklanmış olsa gerektir.

Köprülü, Anadolu'daki sûfi tarikatlarının, Orta Asya'daki İslam öncesi dinî inanç ve yaşayışla"rının bazı kalıntıları üzerinde durmuştu.¹ Bu izler arasında Bektaşiliğin ve Mevleviliğin müşterek vârisi olduğu inanç, pratikler içinde semâ, samah, dede, pîr, çelevi deyimlerini birer örnek olarak gösterebiliriz.

Çelebi kelimesi çalab'dan gelmekte olup hem Bektaşiler, hem de Mevleviler tarafından ulu kişilere unvan olarak verilmiştir. Mevlevilerde, Mevlana soyundan gelenlere çelevi adının tahsis edilmesi daha sonraki yıllardadır.²

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ Fuat Köprülü, "İslam Sûfi Tarikatlarına Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", (çev.): Yaşar Altan, A.Ü. İlahiyat Fak. Derg. Yıl 1970, Cilt XVIII, Ankara 1972, s. 141-152.

² İsmet Kayaoğlu, Mevlana ve Mevlevilik, Konya 2002, s. 108.

Mevlevilerde semâ, Bektaşilerde samah aynı dinî töreni ifade eder. Bu Türk-Moğol şamanizminden gelen dinî bir rakstur. Sipehsalar, Mevlânâ'yı semâ'a Şems'in terğip ettiğini yazar. Her halde Şems-i Tebrizi, o zaman İran'da bilinen bu dinî raksın Türk-Moğol menşeli olduğunu biliyordu.³

Elsa Krohn'a göre derviş dansları, Asya'lı Şaman dansları ile Tibet'teki kutsal dansların ortak özelliği şudur: Danslar gittikçe artan bir coşku ile yükselir. Bir evrenin sonunda kesilmeye ve bitkinliğe varır. VI-VII. yüzyıllarından kalan Çin kaynaklarında buna örnekler vardır. "Köktürkler bir ayak ile hareketli bir eksen oluşturan bir top üzerinde dururlar. Denge sağlamak için kollarını yana kaldırırlar. Öbür ayaklarının yardımı ile fırtına gibi dönerler." Kuzey Çin'de bir mezar taşında bu oyunu gösteren bir de çizim bulunur. Çizimde oyuncu sağ ayağı ile bir top üzerinde denge kurmuştur. Arkaya doğru uzanan sol ayağı ile döner gibidir. Açılmış kollarının yenleri uçuşur. Oyuncunun önünde diz çökmüş birisi davul çalmaktadır.⁴ Bu tasvir bize semâ'ı işaret etmektedir.

Ancak Mevlevî semâ ile Bektaşî samahı menşe itibarıyla aynı olmakla birlikte sonradan bazı pratik farkları doğmuştur. Mevlevî semâında yalnız erkekler var, Bektaşî semâında hem erkek hem kadın vardır. Bektaşî semâının birçok çeşitleri ve figürleri vardır; grup halinde dönülür. Mevlevî semâi daha ferdîdir, tek eksenle dönülür. Mevlevilerde müzik yüksek tabaka müziği, Bektaşilerde ise halk müziği ve edebiyatı ile icra edilir. Müzik enstrümanları olarak bir tarafta ney, kudüm, rebab, diğer tarafta saz vardır. Her ikisinde müşterek olan ise söz ve müzikle raksın birleşerek dinî ayin yapılmasıdır.⁵

Bektaşiler samahı sadece kendi içlerinde ve gösterime yer vermeyerek, Mevleviler ise Mevlevihanelerde haftanın belli günlerinde icra etmişlerdir. Aslında Mevleviler de, bugünkü törenlerin aksine, sadece mensuplarıyla bir ibadet olarak yapmışlardır.

XIX. yüzyıl Mevlevî musikisi açısından en parlak dönem olmuştur. III. Selim ve II. Mahmud'un onların dergahlarını ziyaret edip ayinlerine katılmaları, maddî ve moral alanda destekleri, Mevlevî edip ve musikişinasları topluma kazandırdı. Bu dönemde Hammamizade İsmail Dede, Zekai Dede, Hüseyin Fahreddin Dede gibi ünlü bestekarlar yetişti.⁶

Osmanlı toplum yapısı ve devlet yönetiminde hem Mevlevîlik hem Bektaşîlik önemli pay edinen tarikatlar görünümündedir. Çünkü Bektaşîlik, pir olarak Hacı Bektaş'ı tanır ve Hacı Bektaş aynı zamanda Yeniçeri ocağının da pîridir. Mevleviler ise XIX. Yüzyıldan itibaren tekrar canlanan bir gelenekle, padişah tahta çıktığı zaman, Eyüp'te yapılan törenle, ona kılıç kuşatırlar.

³ Bedri Noyan, Bektaşîlikte Musiki Sima' (Samah), Musiki ve Nota Mecm. Sayı 16, İst. 1971, s. 8; Abdülhakî Gölpınarlı, Mevlevî Âdab ve Erkânı, İstanbul 1963, s. 63.

⁴ Fuat Bozkurt, Semahlar, İst. 1995, s. 36.

⁵ Bedri Noyan, A.g. Mak. Bir Bektaşî dedesi olan ve aynı zamanda bir çok kitapları bulunan B. Noyan, bu dergide çıkan bir seri makalede Bektaşî semahları ve müziği üzerinde bilgi vermektedir.

⁶ Sezai Küçük, Mevlevîliğin Son Yüzyılı, İstanbul 2003, s. 439.

Bu kılıç kuşatma eylemi çok önemsenmiş ve sultana dini bir otorite tarafından destek anlamı taşımıştır. Bu geleneğin kaynağı, her ne kadar tarihî gerçeklere uymasa bile, Selçuklu sultanının Osman Gazi'ye sunduğu kılıç rivayetine dayanır. Konya Çelebisinin yeni bir Osmanlı sultanı tahta çıktığı zaman, Osman'ın tarihi kılıcını ona kuşatması özellikle XIX. Yüzyılda büyük katılımı Eyüp Camii avlusunda merasimle icra edilmiştir.⁷

Osmanlı devletinin yenilikçi sultanı III. Selim döneminde Mevlevilik, uzun tarihiyle paralellik arz etmeyen bir siyasi yükselişi yaşadı. Bu gelişen siyasi nüfuza tarihsel meşruiyet vermede, hiçbir gerçek temeli olmayan üç efsane yayıldı. Bunların İstanbul'da şuyı' bulması, Osmanlı reform hareketinde Mevleviliğin artan siyasi rolünü tasdik eder. Bunlardan biri, Celaleddin-i Rûmi, Selçuklu hanedanının kılıcını almış ve onu Osman'a tevdi etmiştir. İkinci efsanede, Mevlana Konya'da Selçuklu devletinin inşinde, 18 gün sultanlık yapmıştı. Bundan sonra padişahlık makamını Osman'a devretmişti. Üçüncü efsanede ise Mevlana'nın oğlu Sultan Veled, cülus esnasında Osman'a kılıç kuşatmıştır. Bu üç efsane şu iddiayı ortaya koyuyor ki Osmanlı sülalesiyle Mevlevilik, diğer tarikatlardan farklı olarak, özel bir ilişki oluşturmuştur.⁸

Öte yandan Mevleviliğin III. Selim zamanında yıldızının parlamasının sebepleri arasında padişahın yenilikçi, sanatkar, hassas kişiliğinin yanı sıra, yapmak istediği ıslahatlar olduğu görünüyor. O, yeniçeriliği kaldırmak, ulemanın etkisini kırmak, Avrupa'daki gibi bilim, sanat, ticaret v.s. de ileri duruma gelmek istedi. Tekrar edersek, Bektaşiliğin yeniçerilerle yakın ve tarihi bağları vardı. Ve yeni askeri birimlerin teşekkülü ile yeniçeriliğe meydan okunmuş oldu. Yeniçeriler, III. Selim'in kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid'e potansiyel tehdit oluşturuyordu. Onlara karşı Mevlevilerin yanında olmak ve yardımlarda bulunmak en uygun yoldu.

Bilindiği üzere Şeyh Galip büyük bir Mevlevi şairdir. Sultan III. Selim'in ona hayranlığı vardır. Onun şiirlerinden seçtiği rubaileri, Mevlana Divan'ından aldığı beyitlerle birleştirerek beste yapmıştır. Şeyh Galip'in Mevlevi esneklik ve toleransı ile Osmanlı edebiyatına verdiği yeni açılım, III. Selim'in Batı'dan mülhem reformlarda dünya görüşü ve fikri yapısı ile uyum halinde oldu. Şeyh Galip'in sultana olan saygı ve desteği, sadece geleneksel Osmanlı kurum ve düşüncesine meydan okumada yardımcı olmadı, aynı zamanda Mevleviliğe ilgi çekici gelişmeler sağladı.⁹

Ne yazık ki, Kabakçı Mustafa isyanı ile III. Selim tahtından indirilmiş, ayaklanan yeniçeriler tarafından öldürülmüş (1807), yerine IV. Mustafa tahta çıkarılmış, fakat padişahlığı kısa sürmüş, Alemdar Mustafa Paşa işe karışarak Mustafa'yı tahttan indirmiş ve yerine II. Mahmud geçmiştir.

⁷ F. W. Hasluck, *Christianity and İslam Under the Sultan*, C. II, s. 610-612; F. W. Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, İst. 1928, s. 121-129; H. C. Lukach, *The City of Dancing Darvisches and Other Skeetches...*, London 1914, s. 22.

⁸ G. W. Gawrych, *Şeyh Galip and Selim III Mevlevism and Nizam-ı Cedid*, İ.J.T.S. IV/1, 1987, s. 91-114.

⁹ G. W. Gawrych, a.g.e., s. 109; Sezai Küçük, a.g.e., s. 331-334.

II. Mahmud otuzbir yıl süren bir saltanat döneminde bir çok yenilikler yapmıştı. Devletin her alanında yapılan yenilikler, sosyal ve siyasal islahat hareketleri yepyeni bir Osmanlı devleti doğurmuştur. O'nun en önemli işi 1826 yılında tarihte Vak'a-i Hayriye diye anılan yeniçeri ocağını kaldırmış olmasıdır.

Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra Bektaşî tekkeleri de kapatılmıştır. Bu durum Bektaşîlerin sultana karşı öfkesini doğurmuştur. II. Mahmud, Mevleviliğe yönelmiş ve o zaman Yenikapı (Galata) Mevlevihanesi ön plana çıkmış, sultan burayı sıkça ziyaret etmiştir. Öyle görünüyor ki padişah, kendisini yalnızlıktan kurtarmak, tekke erbabının sevgisini kazanmak için dergahların, camilerin ve sebillerin yapım ve tamirine yardımcı olmuştur. Önceleri adet olmadığı halde, baba soyundan Mevlana'ya mensup olanlara dağıtılmak üzere, Konya mukataasında yılda 1500 kuruş verilmesini ve ayrıca Mevlevihanelerdeki şeyhlere maaşlar tahsisini emretmiştir.¹⁰

Bektaşî-Mevlevî ilişkileri bağlamında görülüyor ki Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması sonrasında Bektaşîliğin, Nakşî denetimi altına alınmasına rağmen, devletin Nakşîliğe değil Mevleviliğe olan desteği artmıştır. "Reformcu sultanların, Mevlevî tarikatının, yeniçerileri destekleyen Bektaşîlere ve daha sonra da Müslümanların zımmilere göre ayrıcalıkları olan bir topluluk olması gerekliliğini savunan din bilginlerine karşı dengeleyici bir güç olarak kullanıldığı" anlaşılıyor.¹¹

Siyasi platformda Galata Mevlevihanesi ön plana çıkmış, padişah ve devlet adamları tarafından ziyaret edilmiş, törenler yapılmış ve ihtiyaçları hemen karşılanmıştır.

Bu münasebetle, devletin çeşitli kademelerinde görevde bulunan ve en son devlet kethudalığına yükselen Mehmed Said Hâlet Efendi'den (öl. 1822) söz edebiliriz. O, II. Mahmud üzerinde nüfuzunu kullanarak Kudretullah Dede'nin Galata Mevlevihanesi şeyhliğine tayinini sağlamıştı. Bu dergahın içinde bir sebil, muvakkithane ve kütüphaneden oluşan bir bina inşa ettirmiştir. Ayrıca burasının ihyası ve giderlerinin karşılanması amacıyla önemli arazi ve çiftlikler vakfetmiştir.¹²

Mevleviliğin kazandığı itibar ve siyasi güç hakkında bir örnek vermek gerekirse Saîd Hemdem Çelebi ile Sadrazam Mustafa Reşit Paşa arasında geçen çekişme örnek verilebilir. Edime Mevlevihanesinden azledilen şeyhin, affedilerek yeniden tayin edilmesini Mustafa Reşit Paşa, S. Hemdem Çelebi'den ister, eğer yapmazsa padişahın iltiması ile yaptıracağını beyan eder. S. Hemdem Çelebi, cevap olarak: "âdâp ve erkân-ı Mevleviye'ye mugayir bazı ahvalden dolayı azledilmiştir, ibkâsı câiz değildir" cevabını vermiştir. S. Hemdem Çelebi, kendisine yöneltilen tehdide karşı koymuştur. Eğer böyle bir tayin olursa, biz

¹⁰ İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İst. 1989, s. 153; S. Küçük, a.g.e., s. 341-342.

¹¹ F. W. Hasluck, Bektaşîlik Tetkikleri, s. 129-134.

¹² Tarih-i Cevdet, XII, 54-60; S. Küçük, a.g.e., 350; A. Gölpınarlı, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, İst. 1953, s. 253.

bütün Mevlevihanelere, Edirne'de mevlevihanemiz yoktur deriz ve hiçbir zaman âyin icra etmeyiz... der.¹³ Bu olay bize Mevlevi şeyhinin ulaştığı gücü göstermektedir.

Mevlevihanelerin gelir kaynakları, sultan ve askerın dışında Evkaf-ı Celâliye dediğimiz vakıflardan elde edilir. Bu konuda, Konya Mevlana Arşivi'nde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, tahsis edilen atıyyeler ve vakıf belgeleri mevcuttur. Bunlara göz atılırsa Mevlevihanelerin mali yönü, büyüklüğü ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür.

Kendisinin de Mevlevi olmasına rağmen, muafiyetlerin kısıldığı III. Selim (1789-1807) döneminde Çelebilik makamından tepki gelmiştir. Tarikatın gelir kaynağı olan Evkaf-ı Celâliye'nin, Darüssaade Ağası'nın kontrolünün altına verilmesinin ardından, avâriz muafiyetini kaybetme tehlikesiyle karşılaşan Mehmed Çelebi, bu uygulamaların sebebi olarak gördüğü Nizam-ı Cedid'e karşı tavrı almıştır.¹⁴ Bununla birlikte Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Ebubekir Dede ve onu takip eden Galip ve Ali Nutki Dede'ler islahata destek vermişlerdir.

II. Mahmud'un yenilikleri arasında yer alan, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, vakıfları kontrol altına almıştı. Böylece vakıflar bağımsız değil, devlet kontrolü altında tutulmuştu.

1846 yılında Vakıflar Nezareti, bir düzenleme yaparak diğer Mevlevi tekkelerde olduğu gibi Galata Mevlevihanesinin masraflarını da üzerine alarak, dergah giderlerini nakit olarak ödemeye başlamıştı. Bu uygulamaya göre dergahta bulunan şeyh dahil olmak üzere bütün görevli dervişlere düzenli bir şekilde maaş tahsis edilmiş ve dergahın diğer giderleri için aylık tahsisatlar ayrılmıştır.¹⁵

Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve daha sonra mal ve eşyalarına el konulması sonucunda her ne kadar bu durum doğrudan Mevlevilere bir gelir sağlamadı ise de diğer tarikatlar içinde, öncelikli haliyle, merkezi hükümetin yardımlarının arttığı gözlenebilir.¹⁶

II. Mahmud'un Yeniçeri-Bektaşîlere karşı yürüttüğü Mevlevileri destekleme politikasını kendisinden sonra Abdülmecid'de sürdürmüştü. O hem Galata Mevlevihanesinin tamiri ve imarına büyük katkı sağlamış, hem de Dâr ul-Mesnevi'yi açtırmıştı. Ondandır sonra yenilikçi ve musikişinaslığı ön plana çıkan Abdülaziz ise bir Mevlevi olup özellikle Konya Asitanesi'ne büyük yardımlarda bulunmuştu.¹⁷

¹³ Necati Elgin, "Mehmed Said Çelebi ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa", Anıt Derg. Sayı: 28, 1961, s. 8.

¹⁴ A. Gölpinarlı, a.g.e., 171; Barihuda Tanrıkorur, Mevleviyet Mad., DİA, s. 470; S. Küçük, a.g.e., 56.

¹⁵ S. Küçük, a.g.e., s. 97; Dergah gelirleri için daha önceki yüzyıllardaki durumu: Suraiya Faroqhi, "The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes" Turcica, XX, s. 51-52, 1989; İrfan Gündüz, a.g.e., s. 155; Klaus Kreiser, "Zur Wirtschaftlichen Grundlage Der İstanbuler Mevlevihanes Am Beispiel Des Konvents Von Galata" İstanbul Und Das Osmanische Reich, İstanbul 1995, s. 216.

¹⁶ Suraiya Faroqhi, Anadolu'da Bektaşîlik, İstanbul 2003, s. 163, 164.

¹⁷ S. Küçük, a.g.e., s. 337-359.

İstanbul'da bulunan Mevlevihaneler XIX. yüzyıl fiziki hayatına ve Tanzimatın getirdiği değişimlere sahne olmuştu. Üç önemli Mevlevihane içinde siyasi rol itibariyle Yenikapı Mevlevihanesi önde gelir. Tanzimat sonrasında burada şeyh olarak bulunan Osman Salâhaddin Dede (öl. 1887) uzun süre postta oturmuş ve etrafına bir çok ünlü kişiyi toplamıştı. Burası özgürlük fikirlerinin tartışıldığı bir yer haline gelmişti. Kendisine Keçecizade Fuad Paşa, Âli Paşa'lar intisap etmişti. Muhtemelen Midhad Paşa, I. Meşrutiyet öncesi anayasa tartışmalarını Salâhaddin Dede'nin toplantılarına taşımıştır. Bu da Yenikapı Mevlevihanesini II. Abdulhamid'in kontrol altına alması sonucunu doğurmuştur.¹⁸

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, yenilik rüzgarları ve Tanzimat hareketiyle birlikte, Osmanlı din ve kültür hayatında Mevlevilik kadar hiçbir tarikat devlet desteği görmemiştir. Bunun sebeplerini Osmanlı'nın o zaman içinde bulunduğu hal kadar Mevlevilik düşünce ve hayat tarzına bağlamak doğru olur. Mevleviliğin hoşgörüsü, kadına verdiği değer, saygı ve özgürlük fikri o dönemin de toplum içinde muteber değerleri olduğu fark edilmektedir. O bakımdan Mevlevilik yenilikçi sultanların severek kucakladıkları en uygun tarikat olmuştur.

¹⁸ Mustafa Kara, "Tanzimat Dönemi Tasavvufi Hayat", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 301.